

Вук Даутовић Три престопа крста из ризнице манастира Грачанице*

* Чланак представља резултат рада на пројекту *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба*, бр. 177001 (2011–2015), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ На грачаничку ризницу прва указује М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966, 26–27.

² О историји, изградњи и живописању Милутинове цркве в. С. Ђурчић, *Грачаница, Историја и архитектура*, Београд–Приштина 1988; Б. Тодић, *Грачаница, Сликарство*, Београд–Приштина 1988; М. Шакота, *нав. дело*.

³ Уп. В. Даутовић, *Ризница манастира Светог Прохора Пчињског*, у: *Манастир Свети Прохор Пчињски*, прир. Н. Макуљевић, Београд 2015, 459–464.

⁴ М. Шакота, *нав. дело*, 27.

⁵ Ј. Поповић, *Манастир Грачаница на Косову*, Београд 1927, 26–31.

Апстракт: *Рада се бави типовима, формом и начинима уметничког обликовања иресторних крстова из ризнице манастира Грачаница на Косову и Метохији. Три одабрана крста, која се и данас налазе у богослужбеној употреби, припадају типу старојезичких резидентивних иресторних крстова, намењених постављању на Часну ирпезу. Међусобно различито конципирани, грачанички иресторни крстови настајали су током XVIII и XIX века, одражавајући различите паралелне токове и начине визуелне декорације ових богослужбених предмета. Разматрање одабраних крстова доприноси бољем познавању малобројног сачуваног ризничког фонда манастира Грачанице, као и типологије иресторних крстова засигурљених на ирестору Косова и Метохије у XVIII и XIX веку.*

Кључне речи: *богослужбени предмет, иресторни крстови, црквена уметност, манастир Грачаница, XVIII и XIX век*

Богослужбени предмети из старе ризнице манастира Грачанице на Косову и Метохији изгубљени су током векова и науци су до сада непознати.¹ Дисконтинуитет који је у манастирском животу и богослужењу настао доласком Османлија утицао је на нестанак драгоцених предмета из времена настанка катедралне цркве липљанских епископа, коју је подигао краљ Милутин, а нарочито се као погубан по манастир истиче период с краја XIV века, када су Турци опљачкали ризницу и запалили манастирску библиотеку.² Слична судбина задесила је и друге манастирске ризнице средњовековних цркава, које су обнављане и наново формиране почетком XIX века.³ Као искључива вредност грачаничке ризнице помињу се иконе и рукописне књиге, док су као мање значајне вредности сагледана и поменути три филигранска крста, датована у XVIII век, уз две плаштанице са краја XIX века и један седефом инкрустрирани пулт за књиге.⁴ Постепено обнављање црквеног живота у Грачаници од друге половине XVIII века приписано је ђаку владике Василија – Христи Ристи Призренцу, који је према предању запустелу цркву почео обнављати 1759. године. Његови потомци, названи Поповићи, били су рукополагани за свештенике манастирске цркве, који су се током XIX века смењивали и предано старали о њеној обнови. Заслугом ове породице, од Јашар-паше Џинића добијена је порта, која је потом ограђена, а доцније су подигнути конаци и друге економске зграде око саме Богородичине цркве.⁵ Поред манастирске економије, обнављана је и црква, набавком неопходних богослужбених предмета. Тако је поп Ђорђе, син попа Ристе, половином XIX

6 *Исїо*, 32.

7 Наведени подаци о литургијским сасудима, као и о престоним крстовима, које ћемо разматрати у оквирима овог рада, прикупљени су приликом теренског истраживања у манастиру Грачаница на Косову и Метохији, октобра 2014. године. Истраживање је остварено са др Иваном Женарју, којој се најсрдачније захваљујем на позиву за сарадњу и колегијалној помоћи.

8 Ј. Поповић, *нав. дело*, 33.

9 *Исїо*, 50.

10 Уп. В. Даутовић, *нав. дело*, 501–511.

11 Крст је висине 63 cm, распон хоризонталног крака износи 22,5 cm, а пречник стопе је 23,5 cm.

века у Кнежевини Србији прикупљао прилоге за манастир, док је у Скадру од руског конзула добио богослужбене књиге и свете утвари за манастир.⁶ У манастирској цркви налазе се у богослужбеној употреби и данас сребрни путир из 1858. године и дискос са звездицом из 1820. године, настали у радионицама московских златара.⁷ Драгоцен је податак да је манастирској цркви поп Акса, син поп Танаска из куће Поповића, приложио сребрни филигрански престони крст, наручен за сопствени новац од кујунџија у Приштини. Овај „велики и леп крст од срме са позлатом“ у то време је коштао „пет ћеса“, односно 2500 гроша.⁸ Временом обнављан ризнички фонд делимично је наново страдао током Првог светског рата, када је 1915. године манастир пљачкала бугарска војска. Сребрне крстове и друге богослужбене предмете закопали су поп Димитрија и поп Захарија, те их је због тога мучила ова окупациона војска.⁹

У малобројном фонду сачуваних предмета издвајају се три престона крста, репрезентативне израде, настала у распону од XVIII до самог краја XIX века. Уметничка израда и начин визуелне декорације ових богослужбених предмета прати промене у опремању литургијског простора светим утварима присутне у српској цркви, илуструјући главне токове израде и обликовања ових предмета, рецентне времену њиховог настанка. Први престони крст састоји се од металног окова и резбареног крста у њему, који је према типу и начину декорације изведене различитим техникама настао у другој половини XVIII века. Други престони крст надовезује се на стару балканску традицију окивања дрвеног резбареног крста сребром употребом технике филиграна. Трећи крст представља репрезентативан тип индустријски произведеног богослужбеног предмета, настао на самом измаку XIX века, под утицајем руског културног круга. Овај крст је изванредан пример завршетка постепене типолошке трансформације престоних крстова као литургијских предмета унутар српске цркве током XVIII и XIX века.¹⁰

Први престони крст, следећи старије узоре, традиционално се састоји од дрвеног крста, што наглашава његов реликвијарни карактер, и окова начињеног од легуре метала (сл. 1).¹¹ Декорација дрвета изведена је техником дубореза, док је оков начињен ливењем, ажурирањем и искуцавањем, те украшен гравирањем. Крст је са обе стране покривен ажурираном решетком, подељеном на осам неједнаких поља, која делимично прате резбу у унутрашњости. Оков је изведен као стилизована фасада, формирана стубовима са капителима и луковима, кришкасто сегментираним куполама и преломљеним луковима, док је централно поље изведено као раскошно обликовани портал. Хоризонтални крајеви крста и горњи крак завршени су пирамидалним украсом са равнокраким крстом на врху. На бочним странама крста налазе се ливене иконе, међусобно спојене шарнирима, по три на бочним странама доњег крака и две на свакој страни горњег. Хоризонтални крак крста декорисан је по једном ливеном иконом са горње и доње стране. Ове иконе, изузев две на врху крста, потичу из истог калуца и на њима је допојасно приказан Исус Христос,

1. Први престони крст манастира Грачаница, половина XVIII века
 1. The first altar cross of monastery Gračanica, mid-18th century

2. Ливена икона Исуса Христа великог архијереја
 2. Cast icon of Jesus Christ, the Great Hierarch

12 V. Dautović, *Liturgical vessels from XIX century Serbian Orthodox churches: pictorial symbolic decoration of Eucharistic chalices*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 42 (2014), 173–176.

13 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 334–339.

изнад кога је сигнатура Н+К. Представљени је окружен бордуrom од винове лозе са гроздовима, чија је конотација јасно евхаристијска.¹² Исус Христос представљен је као велики архијереј,¹³ десном руком благосиља, а у левој држи затворено Јеванђеље, опасан је омофором са крстом, лице је приказано са краћом косом и брадом, док је у нимбу уписан крст. Бордура око ових ливених икона сечена је неједнако, пратећи дрвени крст у унутрашњости (сл. 2).

Уз бочне ивице горњег крака постављене су у дну већ описане иконе, а изнад њих је са обе стране представа Светог великомученика Георгија на коњу. Рељефна фигура изведена је веома архаично, коњаник је приказан у туници, фронтално

3. Ливена икона Светиог великомученика Георгија

3. Cast icon of St George the Great Martyr

14 Услед немогућности да се дуборез извади из окова, нисмо у могућности да детаљно анализирамо приказане сцене.

15 Б. Радојковић, *Српско златарство XVII и XVIII века*, Нови Сад 1966, 30–36, 90–99, 121–128, 150–151.

16 М. Шакога, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 171–263.

17 Б. Радојковић, *Метал средњовековни*, у: *Историја примењене уметности код Срба*, I том, Средњовековна Србија, ур. Б. Радојковић, Београд 1977, 87; В. Даутовић, *Ризница манастира Светиог Прохора Пчињског*, 521–523.

18 N. Makuljević, *Pilgrimage and memory: the picture of the Holy Land in early modern visual culture of the Balkans*, у: *Heilige Landschaft – heilige Berge: Achter Internationaler Barocksommerkurs 2007*, Stiftung Bibliothek Werner Oechslin, Einsiedeln 2014, 54–65; M. Immerzeel, *Souvenirs of the Holy Land: The Production of Proskynetaria in Jerusalem*, у: *Visual Constructs of Jerusalem*, eds. B. Kühnel, G. Noga-Banai, H. Vorholt, Brepols Belgium 2014, 463–470.

окренуте главе ка посматрачу, са две линије нимба око главе, на заузданом и оседланом благо пропетом коњу. Светитељ, копљем које држи обема рукама, пробада аждају, чије је тело дато у форми вијугаве змије (сл. 3).

Дршка крста састоји се од крупног, глатко полираног округлог нодуса у средини, подељеног вертикално украсном траком од гранула. Изнад и испод нодуса су ажурирани цилиндрични сегменти, тако да њихови отвори изгледају као лучно засведени прозори, који на овај начин сугеришу слику утврђеног града, надовезујући се на декорацију решетке крста. Стопа је левкаста, издигнута тростепено, а сваки од њена три сегмента декорисан је фризом вегетабилне декорације, који се састоји од цветова, њихових пупољака и увијених трака.

Отвори на окову неједнако прате дуборез унутар њега, који је плитак и веома рустично изведен, фигуре су дате у основним контурама и третиране без детаљне обраде. Са једне стране у врху крста приказане су две светитељске фигуре, окренуте једна спрам друге, испод њих је допојасни приказ светитеља. У центру је представа Распећа, коју у бочним крацима фланкирају по две светитељске фигуре, које се приклањају Христу, уз кога су нешто ниже приказани Богородица и Свети Јован Богослов. У подножју крста је самостално приказана Адамова лобања и још једна допојасно представљена фигура испод ње у доњем краку крста. На другој страни у врху је допојасни приказ светитеља, испод њега су три мање фигуре и сцена Крштења Христовог у средишту, док су у крацима бочно са сваке стране Исусу Христу приклоњене две фигуре. Испод сцене Крштења Христовог у Јордану приказана су два светитељска пара један испод другог.¹⁴

Оков крста, састављен од ливених делова, у својој општој форми рефлектује утицаје позне готике, присутне у обликовању многих литургијских предмета насталих на балканском простору током трајања турске владавине.¹⁵ Овај масиван престони крст припада репрезентативном корпусу кујунџијских радова насталих на простору Косова и Метохије током XVIII века.¹⁶

Основна декорација којом је конципиран предњи и задњи оков сугерише слику утврђеног града-цркве (сл. 4). Овакав тип декорације рефлексија је старе праксе, која се на литургијским предметима, попут висећих кадионица, артофориона у форми Сиона и црквених хороса јавља веома рано, а нарочито током XV и XVI века, када приказивање утврђеног града-цркве конотира слику небеског Јерусалима.¹⁷ Сам избор архитектонских градивних елемената потиче делом из визуелне културе савремене настанку предмета, будући да се јављају сараценски лук и кришасто подељене плитке калоте купола са лоптастим завршецима на врху, чији је узор свакако могла бити османска архитектура, али и различити графички извори који су приказивали цркву Светог гроба у Јерусалиму, као и сакралну топографију Светог града. Нарочито су значајне хаџијске иконе – Јерусалими, на којима је унутрашњост цркве Светог гроба назначавана управо попречним пресецима архитектонских елемената (сл. 5).¹⁸

4. Детаљ овова са архитектонским елементима

4. Detail of the casing with architectural elements

19 МПУ, инв. бр. 2752 (Збирка Љубе Ивановића, бр. 1928), крст је висине 4,5 см, а ширине 3 см. Публикован у: Д. Миловановић, *Крстови (од 5. века до 1993. године) типологија и историјско стилски развој збирке крстова Музеја примењене уметности из Београда*, Београд 1993, 84, бр. 134.

20 Б. Радојковић, *Филактерији, енамлаци, иријојаснице*, Београд 1974, 15–19, 79–82, 85–88, 97–99.

21 *Истио*, 55, 87.

5. Представа светиоградске цркве на хаџијској икони Јерусалиму, њоловина XIX века

5. Representation of the Church of the Holy Sepulchre in a pilgrimage icon, mid-19th century

О употреби јерусалимског мотива цркве-града у визуелној култури сведочи и оков реликвијарног крста из Музеја примењених уметности у Београду, који у великој мери понавља концепт престоног крста из манастира Грачанице. Овај мали крст, настао у XVIII веку, састоји се од сребрне кутије на преклоп, чији је предњи оков декорисан пиластрима и луковима, који на појединим партијама сугеришу изглед куполе са лоптастим завршетком, док је у унутрашњости положено дрвено резбарено Распеће (сл. 6).¹⁹

Ливене иконе на бочним странама крста и њихова сведена архаична израда у великој мери одговарају типу металних икона које су током XVIII века израђиване приликом обликовања и декорације филактерија. Веома распрострањен био је управо приказ Светог великомученика Георгија, као браниоца од демонских сила, о коме сведоче бројне сачуване ливене иконе на филактеријама из XVII и XVIII века.²⁰ Представе појединачних светитеља, честе на оваквој врсти профилактског материјала, утицале су на изглед иконе Христа великог архијереја, која је слично формулисана као представа Светог Николе са једне битолске филактерије из XVIII века.²¹ Шири токови народне побожности и веровање у снагу икона посредством распрострањеног профилактског материјала, какав су филактерије, утицали су на њихову употребу

6. Реликвијарни крст, XVIII век, Музеј примењених уметности у Београду, инв. бр. 2752

6. Reliquary cross, 18th century, Museum of Applied Arts in Belgrade, inv. no. 2752

22 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, Београд 2008, 193–194.

23 В. Даутовић, *Ризница манастира Светог Прохора Пчињског*, 496–499.

24 Д. Друмев, *Златарско Искуство*, Софија 1976, 64–83.

25 Висине је 53 cm, распон хоризонталног крака је 26 cm, док пречник стопе износи 25 cm.

26 Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 50–54, 102.

при окивању грачаничког крста. Украшавање бочних страна дуборезаних дрвених крстова представама светитеља такође је постојало као пракса при њиховој визуелној декорацији.²² Издвојене ливене апликације у виду металних икона постављане су и на предмете попут престоних јеванђеља, а њихова репетиција, као у случају грачаничког крста, био је један од видова декорације, имајући у виду број калуца којима су поједине мајсторске радионице располагале.²³

Стопа крста, чије порекло можемо тражити и одвојено од окова крста, повезано са неким другим литургијским предметом из XVIII века, могућно је првобитном окуву придодата као резултат неке од поправки. Начињена од сребра, декорисана је гравираним цветовима у три концентрична низа, а типолошки припада старијој кујунцијској пракси и развијеном вегетативном репертоару уобличаваном под утицајем левантинског барока и мотива османско-персијске уметности.²⁴

Оков првог крста редак је пример кујунцијских крстова са Косова и Метохије из XVIII века. Настао повезивањем различитих декоративних мотива, надовезује се на симболичку везу престоних крстова са реликвијом Часног крста, посредством јерусалимских асоцијација. Такође, поједини локални култови и снага народне побожности допринели су томе да се на његовом окуву нађе представа Светог великомученика Георгија, као важне светитељске апотропејске фигуре. Овај вид престоних крстова утицао је и на продукцију ливених крстова, једноставније занатске израде из друге половине XIX века.

Други престони крст се састоји од дуборезаног дрвеног крста, окованог сребрним филигранским оковом, са дршком постављеном на округлу стопу (сл. 7).²⁵ Декорација окова изведена је традиционалним техникама филиграна и гранулације, присутним и развијаним на простору Балкана и након времена турске најезде.²⁶ Оковани крст је позлаћен и декорисан тамноцрвеним коралним перлама – мерцанима, те тиркизима и брушеном стакленом пастом. Оков дуборезаног крста подељен је на шест, готово једнаких правоугаоних поља, оивчених тордираном позлаћеном жицом и гранулама. Сваки правоугаони сегмент који уоквирује дуборезану сцену садржи у угловима розете, начињене од гранула, у чијем средишту су уфасовани тиркизи, уз црвено и зелено брушено стакло. На врху горњег крака постављена је округла централна грађевина са куполом и крстом на врху. Такође, на горњим странама бочних кракова крста, као и уз бочне стране доњег крака, постављене су још четири овакве ротонде. Централне грађевине у пресецима крака крста изведене су од филиграна око сребрног цилиндричног језгра, са троспратно сегментираним фасадом у виду лучних филигранских отвора. Над округлом грађевином је високи тамбур са прозорима, завршен кришкастом куполом са сребрним гранулама. Ротонде на врховима хоризонталног крака крста завршене су мерцанима, док је нешто издуженија четвороспратна ротонда на врху вертикалног крака завршена позлаћеним крстом. Бочни кракови крста имају троугласте завршетке, из којих израстају

7. Други престони крсти од филиграна, манастир Грачаница, друга половина XIX века
7. The second altar cross made of filigree, monastery Gračanica, second half of the 19th century

филигранске гране, обликоване од волутастих лиснатих украса, завршених цветовима руже, у чије је средиште уметнута брушена стаклена паста. Оков је дуж спољних ивица ојачан уплетеном филигранском жицом, налик контрафорима, док су уз спољну ивицу крста, пратећи вегетабилну декорацију, уметнуте сребрне филигранске јагоде и ситни мерцани. Дршка крста је цилиндричног облика, сегментирана са три филигранска нодуса, од којих је средишњи најмасивнији, декорисан гранулама и ромбовима. Стопа је благо издигнута и подељена на четири сегмента, фином филигранском жицом у виду плетенице, док су у на тај начин формираним пољима филигранске спирале, са гранулама, ромбовима и разнобојном стакленом пастом. Ивица стопе завршена је филигранским ромбовима подељеним уздужно тракама од гранула.

8. Прва сирана крста, деишаљ окова са дуборезом
8. The front side of the cross, detail of the casing with carving

27 Уп. ручни крст бр. 256 у: Д. Миловановић, *Ризнице манастира Хиландара, ситуацијска колекција I*, Београд 2008, 372. На овом крсту у врху је представљена потпуно истоветна сцена са обе стране, уз незнатно већи број фигура у позадини, идентификована као Анђeosки хор и Анђели оплакују Христа. Представљене светитељске фигуре у првом плану, као и оне у позадини, немају атрибута који би их могли јасно довести у везу са бестелесним силама, в. С. Габелић, *Циклус арханђела у византијској уметности*, Београд 1991, са старијом литературом.

Дуборезани дрвени крст садржи на свакој страни по шест представа, нешто сведенија резба је плитко изведена у тамнијем дрвету (сл. 8). На првој страни у средишту је приказано Распеће Христово, у благој дијагонали, док су у бочним хоризонталним крацима две седеће фигуре јеванђелиста, приказаних за пултовима како пишу. У горњем краку приказана је композиција Уздизања Часног крста. Испод сцене Распећа представљене су Мироносице, док је у подножју представљено Оплакивање мртвог Христа као *Imago Pietatis*. На другој страни је у средишту приказана сцена Крштења Христовог, док су у бочним крацима крста представљени јеванђелисти, који седе за својим пултовима. Изнад представе Крштења Христовог је сцена компонована од три светитељске фигуре у првом плану, иза којих су приказане још четири главе, док је у врху сцене делимично уочљива драперија. Веома слична композиција погрешно идентификована као Анђeosки хор, приказана је на дрворезаном ручном крсту из ризнице нове библиотеке манастира Хиландара.²⁷ Испод сцене Распећа представљене су допојасно две фигуре, слично

28 Д. Миловановић, *Ризнице манастира Хиландара*, 372.

29 В. Пандурски, *Паметници на изкуството в црковния историко-археолошки музеј в Софија*, Софија 1977, 154–158, 416.

30 Због немогућности испитивања самог крста детаљно ван његовог окова, ова датација изведена је приближно на основу аналогија.

31 В. Е. Генова, *За някои особености на декоративната система на крстовете с минијатурна дрворезба от поствизантијски период*, Изкуство 33–34 (Софија 1996), 61–64; Б. Радојковић, *Једна неизнана група дрвених крстова са релефима њазника*, Зборник Музеја примењених уметности 5 (1959), 79–98; З. Маринковић, *Један ручни крст из цркве у Сурдуку*, Зборник Музеја примењених уметности 6–7 (1960–1961), 109–116; Б. Радојковић, *Крст из Озрена Ђорђа Госимировића*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 10 (1974), 105–113.

32 Ј. Поповић, *нав. дело*, 32–33.

33 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 191–193.

34 М. Шаќота, *Дечанска ризница*, 206–207, 248–249.

као на хиландарском крсту на коме су идентификоване као Свети цар Константин и царица Јелена, док је у дну крста приказана сцена Сретења Господњег. Поменути хиландарски ручни крст, на коме су у незнатно другачијем распореду представљене и слично иконографски решене сцене које се налазе на престоном крсту манастира Грачанице, упућује на Свету Гору као могуће место настанка грачаничког крста. Несигурна датација хиландарски ручни крст смешта у XVIII век.²⁸ Специфичне композиције које приказују светитеље, те Оплакивање мртвог Христа, као и Свете Константина и Јелену, јављају се и на престоном крсту из бугарског села Арбанаси, надомак Великог Трнова, који је настао на самом крају XVII века.²⁹ Стога време настанка резбе грачаничког крста, изведене под утицајем светогорских дрворезбарских радионица, можемо датовати у период XVIII века.³⁰

Реликвијарни карактер, који је дрвени крст посредством материјала имао, указивао је на Часни крст и његову несумњиву улогу у спасењу људског рода посредством страдања Христовог. Стога су иконографска решења декорације резаних крстова усаглашавана са њиховим симболичким карактером, пратећи како оснивање хришћанског учења, тако и Цркве Христове на земљи. Значајна је веза између сликаних програма православних цркава на османском Балкану и крстова који су резани најраније од XVI, па све до краја XIX века.³¹

Описани престони крст може бити поменути вредан дар попа Аксе Поповића, наручен од приштинских кујунџија. Свештеник Акса Поповић рукоположен је у децембру 1856. године, а умро је 1870. године, те време настанка окова крста треба сместити у шесту деценију XIX века.³² У прилог овој хипотези сведочи престони крст из ризнице манастира Крушедола, скоро истоветно конципиран и декорисан као грачанички, са нарочитом подударношћу у типу филигранског преплета и изгледом округле централне грађевине која се појављује уз флорални преплет и контрафоре као елемент декорације, уз готово једнаке димензије. Крст дарован Крушедолу израдио је 1881. године златар Јефрем Глигоров у Пећи.³³ У ризници манастира Дечана похрањена су два крста настала у другој половини XIX века која припадају истом типу као што је грачанички и крушедолски, а дела су пећких кујунџија. На филигранском окуву истичу се декоративни елементи у виду ротонди, уз троугаони украс на крају хоризонталног крака и флоралну декорацију, ојачану тордираном жицом. На њима је и готово иста формулација дршке и стопе, уз употребу мерџана и стаклене пасте. Први је настао 1850. године по наруџби јеромонаха Серафима Ристића Тетовца, који је 1856. године крст даровао архимандриту дечанске лавре. За даље разматрање типа и значења филигранске декорације ових крстова значајно је напоменути да је у њему била похрањена честица Часног крста. Други крст израдио је 1896. године златар Јефрем Шантрић у Пећи за јеромонаха Мелентија Дечанског, на дар од приложника из Новог Пазара.³⁴ У ризници манастира Пећке патријаршије чува се знатан број овако конципираних филигранских крстова делом

35 Иста, *Каталог ризнице манастира Пећке папирјарије*, Приштина 1957, 15–19, табла VI.

36 В. Хан, *Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију уметност код Срба (XVII–XVIII стољеће)*, Зборник Музеја примењених уметности 5 (1959), 72.

37 Т. Пејовић, А. Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, Београд–Подгорица 2011, 107.

38 В. С. Пејић, *Црква Светог Николе у Никољу*, Београд 2014, 226–227.

39 О карактеристикама и употреби филиграну у изради богослужбених предмета на подручју Србије током XIX века в. В. Даутовић, *Путири од филиграну у српској црквеној визуелној култури XIX века*, Шумадијски записи VI (Аранђеловац 2012), 239–250.

40 Б. Радојковић, *Крстови у емаљу XVI и XVII века*, Зборник Музеја примењених уметности 1 (1955), 58.

41 Уп. исти, *Српско златарство XVI и XVII века*, 152, сл. 194–199; М. Шаkota, *Дечанска ризница*, 202–209, 243–249; В. Хан, *нав. дело*, 73.

42 Y. Ikonomaki-Papadopoulou, *Santification cross, Xeropotamou Monastery*, u: *Treasures of Mount Athos*, B' Edition, Thessaloniki 1997, 390; A. Ballian, *Santification cross, Stavronikita monastery*, u: isto, 392–393; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, сл. 196.

43 Д. Друмев, *нав. дело*, 123–125, 265–267, 273, 276; В. Хан, *нав. дело*, 74.

44 Б. Радојковић, *Крстови у емаљу XVI и XVII века*, 73; иста, *Српско златарство XVI и XVII века*, 152.

45 В. Хан, *нав. дело*, 70–74. О транспозицији мотива светогропске ротонде кроз различите видове визуелне културе уп. А. Lidov, *The Holy Fire And Visual Constructs of Jerusalem, East And West*, u: *Visual Constructs of Jerusalem*, eds. В. Kühnel, G. Noga-Banai, Н. Vorholt, Brepols Belgium 2014, 241–249.

46 М. Шаkota, *Дечанска ризница*, 206–207, сл. 75.

47 Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Београд 2006, 69–70; 111–119, сл. 2; 96–100.

из XVIII и већином из XIX века.³⁵ Крстови овог типа из XIX века, налазе се и у ризницама манастира Крке,³⁶ као и манастира Праскавице, у коме се чува још један позлаћени филигрански крст пореклом из Дечана.³⁷ Рад пећких златара из прве половине XIX века је и филигрански престони крст из цркве Светог Николе у Никољу, у чијој се декорацији истиче архитектонска форма ротонде, као и употреба мерцана и стаклене пасте.³⁸

Грачанички крст са другим поменутих крстовима припада типу филигранских престоних крстова, чија основна карактеристика визуелне декорације почива пре свега на употреби архитектонског украса у виду ротонде. Престони крстови израђени на подручју Пећи и Призрена веома су вешто занатско-технички изведени уз прецизну и педантну употребу филигранске технике, доследно примењене на целу површину окова, дршке и пре свега стопе, што се може истаћи као карактеристично за другу половину XIX века, у којој су настали.³⁹ Типична за XIX век је и употреба стаклене пасте и полудрагог камена, која је полако потиснула употребу емајла, присутну у декорацији крстова у ранијим епохама.⁴⁰

Декоративни репертоар овог типа крста надовезује се на старије узорне, истичући пре свега архитектонски украс у виду ротонде са куполом и крстом (сл. 9). Ова форма декорације јавља се на престоним крстовима које израђују српски мајстори континуирано од XVII века на простору јужне Србије, Косова и Метохије, те Македоније,⁴¹ као и у светогорским манастирима у истом периоду.⁴² На простору Бугарске синхроно се јавља исти тип крста који је израђиван у центри-ма попут Ђипровца и Враца.⁴³ Старија истраживања видела су порекло овог украса у одјецима позне готике, која је преко Дубровника продирала у области Балкана, односно угледање на готске престоне крстове XV века.⁴⁴ Потоња истраживања су на основу уочених аналогича јасно довела у везу меморијалну архитектуру Јерусалима, односно светогропске ротонде и у њој подигнуте едикуле над Христовим гробом са пластичном декорацијом на металним крстовима. Архитектонска форма у облику округле зграде чија је фасада рашчлањена на више спратова бројним прозорима и засведена куполом показује блиску сличност са романичком едикулом светогропске цркве. Указано је такође да су овако декорисани крстови могли имати посебно значење, доводећи их у везу са реликвијом Часног крста, будући да комплекс архитектуре цркве Светог гроба покрива и места везана за историјат самог Часног крста, чиме је могло бити истакнуто да окови овако конципираних крстова садрже и делиће „правог“ крста, попут дечанских крстова цара Душана и Стефана Дечанског, окованих у XVII веку.⁴⁵ У раније поменутом дечанском крсту јеромонаха Серафима Ристића из 1856. године похрањена је честица Часног крста, о чему сведочи приложнички натпис на његовој стопи.⁴⁶ Стилизована меморативна архитектура Јерусалима и светогропске ротонде јавља се такође слично формулисана и на српском графичком материјалу из XVIII века.⁴⁷ Флорални украс којим је филигрански оков уобличаван као „процветали крст“ указује на предање по

9. Дејтаљ окова, прикази свејоградске ројонде

9. Detail of the casing, representations of the rotonda of the Church of the Holy Sepulchre

48 В. Е. Генова, *нав. дело*, 61–64; М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 190.

49 Архиепископ Нижегородский и Арзамасский Вениамин, *Новая Скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утваря церковных*, 1–2, репринтное издание, Москва 1992, 15–16.

коме су Јевреји у Јерусалиму закопали оруђе Христовог страдања, након чега је на том месту растиње процветало. Пракса украшавања крстова цвећем и зеленилом на празник Уздизања Часног крста меморија је на овај догађај.⁴⁸

Дуборезане сцене, приказане на грачаничком престоном крсту, указују на жртвени – искупитељски карактер крста и његов не само реликвијаран већ и стваран карактер истакнут наративом о Уздизању Часног крста и ликовима Светих Константина и Јелене. Оков крста као његова секундарна декорација, наглашеном јерусалимском меморијом светогропске цркве и вегетабилним украсом повезаним асоцијативно са празником Уздизања Часног крста наглашавају додатно његов историјски карактер. На овај начин одабраним визуелним средствима, грачанички крст посредством снажне јерусалимске меморије, исказане како програмом његове резане декорације, тако и сребрног окова симболички се потпуније поистовећује са самим Часним крстом. Сходно функцији престоног крста чије место на олтару као жртвенику је одређено крсном жртвом која се на њему приноси, будући да не може бити извршена без самог оруђа страдања.⁴⁹

10. Трећи престонони крст, манастир
Грачаница, приложен манастиру
1899. године

10. The third altar cross, donated to
monastery Gračanica in 1899

50 О овоме више в. У. Рајчевић, *О фирми Вишомира Марковића и Ивана Павловића из Београда*, Саопштења XXIV (1992), 287–294; Ј. Бањац, *Радионица и трговина црквених уџвари Николе Ивковића у Новом Саду*, докторска дисертација; В. Даутовић, *Ризница манастира Светог Прохора Пчињског*, 509–510.

51 Крст са постолем је укупне висине 68 см, док пречник његове стопе износи 25 см. Ручни крст одвојен од његовог постолја је димензија 39 x 27 см.

Трећи престонони крст дарован је манастиру Грачаница 1899. године од стране брачног пара Милојковић из Београда (сл. 10). Веома репрезентативне израде, изведен је под утицајем руских радионица за индустријску серијску производњу црквених православних предмета или је из њих импортован.⁵⁰ Израђен је од металног лима и састоји се од крста са дршком и постолја, међусобно повезаних завртњем, те се овај крст по потреби могао трансформисати из престоног у ручни крст великих димензија.⁵¹ Израђен је пресовањем и ажурирањем, те потом украшен гравирањем. Декорисан је сликаним представама на лиму, које су уоквирене металним рамовима и прозирним брушеним стаклом које имитира драги камен.

52 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 190.

53 Исти, *Српско барокно сликарство*, 318–339.

Горњи крак крста, као и хоризонтални, тролисно су луковичасто завршени. Пратећи форму бочних крака, на половини доњег крака крста постављена су хоризонтално два луковичаста украса. У пресеку крака крста је ажурирањем лима радијално изведен стилизован украс, који представља зраке светла. Крајеви крста су гравирани орнаментом у облику чвора, у којима су овалне представе уоквирене брушеним стаклом имитирајући дијамант. У врху крста допојасно је приказан Бог Отац, као старац седе косе и браде, главе уоквирене троугаоним нимбом, одевен у белу тунику са плавим огртачем. У бочним крацима крста су медаљони, у којима је са леве стране приказана Богородица, сигнирана *MP*, одевена у црвени мафорион, са рукама склопљеним на грудима у корпоралном гесту туговања. Наспрам ње је представа Светог Јована Богослова, који је приказан као голобради младић, финог лица, огрнут зеленим огртачем, десне руке положене на груди. Очуван је фрагмент натписа са десне стране *BOGOC*. У средишту је Распеће Христово, позадине сликане окер тоновима, док је нага фигура Исуса Христа опасана белом туником, веома бледог инкарната и фино сликаног лица. Распеће је уоквирено брушеним стаклом, док је у пресеку крака крста по један црвени вештачки камен. Испод Распећа је у доњем попречном краку у раму хоризонтално постављен медаљон, на коме је приказана Адамова лобања на укрштеним костима. На дршци је у издуженом сузоликом медаљону приказана сцена Молитве на Маслиновој гори. Исус Христос је представљен у клечећем ставу, руку и погледа усмерених ка небу, одевен у белу тунику са плавим огртачем.

Представа Распећа Христовог са Богородицом и Светим Јованом, изнад којих је Бог Отац, док је Адамова лобања у подножју, указујући на лобно место над којим је распет Исус Христос, формулисана је под утицајем сликаног програма барокних православних олтарских крстова настајалих током XVIII века,⁵² као и у контексту ширег барокног христолошког тематског репертоара (сл. 11).⁵³ Представа Молитве на Маслиновој гори, која је приказана на дршци, припада такође циклусу Страдања Христових, а формулисана је у складу са православном барокном традицијом, чија наглашена корпо-

11. *Распеће Христово са Богородицом и Светим Јованом Богословом*

11. *Crucifixion with the Virgin and St John the Theologos*

54 Н. Макуљевић, *Црква Светиог архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006, 108–109.

55 Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развојак и богослужење православне источне цркве*, Београд 1961, 151–154.

56 *Нав. дело*, 61–68.

57 V. Dautović, *Liturgical vessels from XIX century Serbian Orthodox churches*, 179–180; J. Радовановић, *Руска и грчка ишамјана јеванђеља са оковима од 1801. до 1905. године у манастиру Хиландару*, Зборник Музеја примењених уметности 28–29 (1984–1985), 153–177.

58 Хаџи Теофило (Стевановић), *Познавање цркве или обредословље*, Београд 1895, 25.

12. Представа Светиог јеванђелисте Матеја на сивој

12. Representation of St Matthew on the base

Аутор свих приложених фотографија је Вук Даутовић – аутор икексиа.

The author of all the photographs is Vuk Dautović

рална реторика прати шире токове европске уметности с краја XVIII века, а присутна је на овај начин конципована и у црквеној уметности XIX века. Приказивање Молитве на Маслиновој гори има евхаристолошке конотације, којима се наглашава искупитељски карактер Христове жртве.⁵⁴

Полеђина крста је декорисана гравираним геометријским преплетом, а у хоризонталном краку крста угравиран је натпис: КРЕСТЪ ТВОЕМЪ ПОКЛОНЪМСЯ ВЛАДИКО. Речи молитвеног тропара: „Крсту Твоме клањамо се Владико и славио васкрсење Твоје“, певају се у суботу треће седмице Великог поста на дан поклоњења Часном крсту, након кога следи четврта недеља поста, названа Крстопклоном. Том приликом крст се свечано износи из олтара и поставља на тетрапод пред Царским дверима, кади се тамјаном и кити цвећем, те му се указује поштовање поклоном и целивањем.⁵⁵ Такође се током литургије на Крстовдан, којим се прославља Уздизање Часног крста, уместо трисветога, поје молитва „Крсту твојему“.⁵⁶

Стопа крста купасто је издигнута и декорисана геометријским преплетом. На њој су се налазила четири трапезоидна картуша, уоквирена рамом од брушених стаклених каменчића, на којима су приказани јеванђелисти (сл. 12). Сачувана су само два: Свети јеванђелист Матеј *с. ѓ. МАТФ*, који је приказан фронтално, одевен у плаву тунику са окер огрточем, како држи затворено Јеванђеље, и други апостол, без очуване сигнатуре, приказан допојасно, који држи отворено јеванђеље, док другом руком указује на његов садржај. Представе јеванђелиста честе су на предметима насталим у руској царевини, нарочито на стопама путира, на којима се јављају у програму декорације, као и у картушима на корицама Јеванђеља, указујући на темељ Хришћанског вероисповедања.⁵⁷ Приложнички натпис тече дуж обода стопе и он гласи: „Св. Грачаница од Анђелије и Николе Л. Милојковића 1899. Београд“. На врху благо издигнутог постолја је крушкаста кратка дршка са жлебом и лептирастим завртњем са задње стране, којим се причвршћује ручна дршка крста да би се могао поставити усправљен на Часну трпезу. Улога коју крст има у богослужењу условила је овакав вид утилитарног прилагођавања, настао у епохи индустријализованих производа, остављајући могућност да се престони крст по литургијској потреби трансформише у ручни. Богослужбена функција крста и његово литургијско значење, у свим општим и посебним видовима богослужења, одређена је схватањем да се њиме као симболичким инструментом до верника преносе Божија благодат и благослов. Те нема ниједног – општег нити посебног – богослужбеног чина који се може без њега свршити.⁵⁸

Описани престони крстови сведочанство су развоја манастира и његовог верског живота током XVIII и XIX века. Као такви, важан су прилог познавању ризничког материјала и фонда богослужбених предмета, који су фрагментарно очувани у манастиру Грачаница, а припадају његовој новијој историји. Будући да потичу из времена обнове манастира Грачанице, доприносе бољем познавању српске верске културе на ширем простору Косова и Метохије. Међусобно различито конципирани, грачанички крстови указују на различите паралелне токове црквене визуелне културе и типологију престоних крстова присутну током XVIII и XIX века.

The liturgical objects of the old treasury of monastery Gračanica in Kosovo and Metohija have been lost for centuries and have been unknown to scholars until now. The discontinuity of the monastic life and divine service caused by the coming of the Ottomans resulted in the disappearance of precious objects dating from the time of the foundation of the cathedral church by King Milutin. The treasury was restored and renovated at the beginning of the 19th century. Outstanding among the few objects that have been preserved are three altar crosses of exquisite workmanship dating from the period from the 18th to the late 19th century.

The first altar cross is a rare example of 18th century metal crosses from Kosovo and Metohija. Its casing represents a combination of various decorative motifs and is associated with the symbolic connection of altar crosses with the relics of the Holy Cross. Its decoration includes cast icons showing the figures of Jesus Christ and the Holy Martyr George. The influence of this type of altar crosses is also noticeable in cast crosses of simpler workmanship dating from the second half of the 19th century.

The second altar cross is based on the old Balkan tradition of carved wooden crosses decorated with silver filigree. The carved scenes shown on this cross point to its sacrificial-redeeming character and its association with the feast of the Elevation of the Holy Cross.

The third cross, dating from the very end of the 19th century, is a representative example of industrially produced liturgical objects made under the influence of the Russian cultural sphere. It shows the Crucifixion with the Virgin and St John the Theologos. Above this scene is the figure of God the Father and below it is a representation of Adam's skull. The handle is decorated with a representation of the Agony in the Garden. On the base of the cross are shown the figures of the Evangelists. The cross was donated to the monastery in 1899 by the Milojković family from Belgrade, which shows the high renown Gračanica enjoyed in the Kingdom of Serbia.

The altar crosses described in the paper are testimonies of the development of the monastery and of its religious life in the period from the 18th to the end of the 19th century. As such, they are of considerable value for the study of the Serbian religious culture both in monastery Gračanica and in the broader region of Kosovo and Metohija.